‘Verzet=Bezet’

Bedrijfsbezettingen in Nederland, 1972-2000. Nieuwe perspectieven op een vrijwel vergeten actiemiddel

AD KNOTTER

… dat tot bezetting zal worden overgegaan onder het motto: ‘Verzet=Bezet’.[1]

In the last thirty years of the twentieth century, workplace occupation belonged to the standard repertoire of workers’ and trade union activism in the Netherlands. Between 1972 and 2000, 177 of them could be identified. In this article I analyse the character, causes, and changes in the use of this repertoire. What kind of occupations can be identified and how did they relate to other, similar actions? In what branches did they occur and what was the relationship with the process of deindustrialisation? How successful were they in the short and longer term? The article focuses on the motives and incentives of the occupiers, including women and migrants, with special attention for the emotions that were involved. It is also meant as a first step towards the integration of the emotional turn in the historiography of the labour movement.

In de laatste dertig jaar van de twintigste eeuw behoorden bedrijfsbezettingen tot het standaardrepertoire van arbeiders- en vakbondsactivisme in Nederland. Tussen 1972 en 2000 konden er 177 worden geïdentificeerd. In dit artikel analyseer ik de aard, oorzaken en veranderingen in de toepassing van dit actiemiddel. Wat voor soort bezettingen kunnen worden onderscheiden en hoe verhielden die zich tot andere, vergelijkbare acties? In welke bedrijfstakken kwamen zij voor en wat was het verband met de de-industrialisatie in deze periode? Hoe succesvol waren de bezettingen op de korte en de langere termijn? Het artikel onderzoekt de motieven en drijfveren van de bezetters, met bijzondere aandacht voor de rol van emoties. Het is tevens bedoeld als een aanzet om de *emotional turn* te integreren in de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging.

Published by Royal Netherlands Historical Society | KNHG
Creative Commons Attribution 4.0 International License
DOI: 10.51769/bmgn-lchr.22783 | www.bmgn-lchr.nl | e-ISSN 2211-2898 | print ISSN 0165-0505

In 1997, bij het vijfentwintigjarig jubileum van de legendarische bezetting van de kunstzijdefabriek Enka-Breda tegen de sluiting van het bedrijf in 1972, ondervroeg NRC *Handelsblad* de inmiddels gepensioneerde vakbondsbestuurder Herman Bode over het fenomeen bedrijfsbezettingen (Figuur 1). Volgens de krant waren die 'in Nederland zeldzaam gebleven', 'net zoiets als een ijsbeer in de Sahara', en Bode wist daar weinig tegenin te brengen. Hij herinnerde zich 'iets soortgelijks uit 1970 [moet zijn 1969, A.K.] bij Werkspoor' en 'later nog een bij Ford Amsterdam [in 1981, A.K.]', maar veel verder kwam hij niet.[2] In werkelijkheid was er tussen 1972 en 1997 175 keer een bedrijf bezet. De vraag waarom Bode en NRC *Handelsblad* zo kort van memorie waren, is moeilijk te beantwoorden. Feit is dat de bedrijfsbezetting als actievorm ten tijde van het NRC-interview niet meer tot het gangbare repertoire van de vakbeweging en actievoerende arbeiders behoorde. In de jaren 1990 kwam het verschijnsel nog enkele keren per jaar voor, maar na twee bezettingen in 1998 en 2000 is het in Nederland uitgestorven. De vergeetachtigheid van Bode en NRC *Handelsblad* paste in het vertoog over het zogenaamde poldermodel, dat in de jaren 1990 zijn grootste populariteit beleefde.[3] Daarin werd de conflictualiteit in de geschiedenis van de Nederlandse arbeidsverhoudingen ontkend, of op zijn minst veronachtzaamd. De bedrijfsbezettingen waren een uitingsvorm van de strijdbaarheid in arbeidsconflicten, die de Nederlandse arbeidsverhoudingen evenzeer kenmerkte.[4]

Nog onder de indruk van de bezettingsgolf in Nederland is er in de jaren 1980 eerder historisch onderzoek naar gedaan. In zijn dissertatie uit 1986, getiteld *Bedrijfsbezetting. Het verleden van een nieuw actiemiddel*, onderzocht de historicus Joop Visser de bezettingen in Nederland sinds die van Enka-Breda in 1972 tot en met 1982.[5] Dat was weliswaar, zo valt

1 'Werknemers bezetten v. d. Giessen', *Het Vrije Volk*, 15 april 1985: 'De honderden werknemers van Van der Giessen-De Noord hingen vanmorgen symbolisch het spandoek "verzet is bezet" op aan de poort van het bedrijf'.

2 'Strijd om Enka open te houden paste in tijdgeest', NRC *Handelsblad*, 19 augustus 1997. Na een carrière in het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) werd Bode in 1982 na de fusie met het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) vicevoorzitter van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV). In 1985 ging hij met pensioen. Zie over hem Herman Bode en Henny Lansink, *Herman Bode, vakbondsman: Herinneringen verteld aan Henny Lansink, Herman Noordegraaf en Eef van Vilsteren* (Arbor 1991).

3 Luchien Karsten, Kees van Veen en Annelotte van Wulfften Palthe, 'What Happened to the Popularity of the Polder Model? Emergence and Disappearance of a Political Fashion', *International Sociology* 23:1 (2008) 35-65. DOI: https://doi.org/10.1177/0268580907084385.

4 Zie ook Ad Knotter, 'Undermining the "Polder Model": Workers' Militancy and Trade-Union Leadership in Four Dutch Wildcat Strikes, 1963-1970', *Historical Studies in Industrial Relations* 44:1 (2023) 43-61. DOI: https://doi.org/10.3828/hsir.2023.44.3.

5 Joop C. Visser, *Bedrijfsbezetting. Het verleden van een nieuw actiemiddel. Een historisch comparatief onderzoek naar de bedrijfsbezetting als industrieel actiemiddel 1873-1983, in het bijzonder in Italië,*

achteraf te constateren, het hoogtepunt van de bezettingsgolf, maar die rolde in de jaren daarna nog door en vond pas tegen 2000 een einde. Dankzij de database die Sjaak van der Velden heeft aangelegd voor zijn proefschrift *Stakingen in Nederland* uit 2000,[6] en die later met uitbreidingen is opgenomen in de database 'Labour Conflicts in the Netherlands, 1372-2019' van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), kon ik ook de bezettingen na 1982 opsporen en dateren.[7]

Met behulp van deze informatie kon vervolgens in de hele periode vanaf 1972 tot 2000 op datum worden gezocht in de digitale krantensite Delpher naar krantenartikelen over deze bezettingen. Voor dit onderzoek is het hele bestand van Delpher doorzocht. Het betreft nationale en regionale dagbladen van verschillende signatuur (conservatief, confessioneel, liberaal, sociaaldemocratisch en communistisch). Alle artikelen over bedrijfsbezettingen zijn gekopieerd in een Word-bestand om de gegevens van Visser en Van der Velden aan te kunnen vullen met informatie over formele aspecten als de aard van het bedrijf, de aanleiding, het doel, de deelnemers, de duur, het verloop en het resultaat van de bezetting, en over emotionele uitingen van de bezetters, zoals gerapporteerd in de krantenartikelen. Deze gegevens zijn als database met als titel 'Workplace Occupations in the Netherlands, 1972-2000 - Micro Labour Conflicts' beschikbaar op de website 'Global Labour Conflicts' van het IISG.[8]

Hoewel Visser ook psychologische factoren noemde, zoals een sterke arbeidsoriëntering, angst voor werkloosheid en morele verontwaardiging, had hij weinig aandacht voor de actoren, de mannen en vrouwen die de bedrijven bezet hielden, en hun motieven en drijfveren.[9] Het krantenonderzoek maakt nieuwe, actorgerichte perspectieven mogelijk. In dit artikel onderzoek ik de motieven en drijfveren van de bezetters, met bijzondere aandacht voor de rol van emoties. Het is tevens bedoeld als een aanzet om de *emotional turn* te integreren in de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging. Door de emoties van de bezetters te onderzoeken hoop ik bij te dragen aan een meer omvattende verklaring van de bezettingsgolf in Nederland. Los daarvan zal ik speciaal aandacht besteden aan de bijdrage van vrouwen en migranten aan de

1920, Frankrijk, 1936-37, en Nederland, 1965-83 (IISG Studies + Essays 1986).

6 Sjaak van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995* (Amsterdam University Press 2000) 40-43.

7 Sjaak van der Velden en Rosa Kösters, 'Labour Conflicts in the Netherlands, 1372-2019', https://hdl.handle.net/10622/APNT4U, IISH Data Collection, V10, UNF:6:HHw6y1HbQFGCk5hKkFW33w== [fileUNF].

8 Ad Knotter, 'Workplace Occupations in the Netherlands, 1972-2000', 2026, IISH Data Collection, Micro Labour Conflicts, V1. DataverseNL, https://doi.org/10.34894/SSIUYO.

9 Visser, *Bedrijfsbezetting*, 284-285.

▲

Figuur 1. Demonstratie van de bezetters van scheepswerf Van der Giessen-De Noord in Krimpen aan den IJssel achter een spandoek met daarop het motto 'Verzet=Bezet', 15 april 1985. © Nationaal Archief, CC0. Fotocollectie Anefo, 2.24.01.05. Fotograaf Rob Bogaerts/Anefo. http://hdl.handle.net/10648/ad4561b2-d0b4-102d-bcf8-003048976d84.

bezettingsacties, waar in eerdere publicaties over bedrijfsbezettingen weinig aandacht voor was.

Dit artikel is als volgt opgebouwd. Na een inleiding over de rol van emoties in de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging en sociale bewegingen in het algemeen, geef ik eerst een definitie van het fenomeen bedrijfsbezetting. Wat voor soort bezettingen kunnen worden onderscheiden en hoe verhielden die zich tot andere, vergelijkbare acties? Door een vergelijking met andere Europese landen zal ik onderbouwen dat de toepassing van dit actiemiddel in Nederland minder uitzonderlijk was dan NRC *Handelsblad* in 1997 veronderstelde. Vervolgens beschrijf ik de ontwikkeling van de Nederlandse bedrijfsbezettingen tussen 1972 en 2000 en analyseer ik de bezettingen op een aantal kenmerken: in welke bedrijfstakken kwamen zij voor en hoe was de regionale spreiding? Veranderde dat na het hoogtepunt in 1982? In het tweede gedeelte van het artikel focus ik op de actoren: wat was de rol van vrouwen en migranten en welke rol speelden emoties in de drijfveren van de bezetters?

Arbeidersgeschiedenis en emotiegeschiedenis

De geschiedenis van emoties is een betrekkelijk nieuwe benadering in de geschiedbeoefening.[10] Het idee dat emoties historische verschijnselen zijn, die een belangrijke rol spelen in individueel en collectief handelen, lijkt een veelbelovend uitgangspunt. Het concept van de 'emotionele regimes' is hierbij bijzonder behulpzaam.[11] Het geeft aan dat emoties in een specifieke maatschappelijke context werden ontwikkeld en tot uiting kwamen.

In de studie van de arbeidersgeschiedenis is de emotiegeschiedenis nog niet echt doorgedrongen. In de *Labour History Review* van de British Society for the Study of Labour History (zo'n beetje de bakermat van dit studieterrein) werd in 2023 vastgesteld dat 'the history of emotions has come surprisingly late to the study of labour history'.[12] Niettemin was er al in 2021 een overzicht

10 Zij werd in Nederland geïntroduceerd in een forum 'Debat over emoties' in BMGN – *Low Countries Historical Review* 121:2 (2006) 269-291 met bijdragen van Catrien Santing (DOI: https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.6401), Marjan Schwegman (DOI: https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.6402) en Willem Frijhoff (DOI: https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.6403). Inmiddels is er ook een onderzoeksnetwerk voor de geschiedenis van emoties verbonden aan het Huizinga Instituut.

11 Het begrip komt uit een van de pioniersstudies in dit veld door William M. Reddy, *The Navigation of Feelings: A Framework for the History of Emotions* (Cambridge University Press 2009). DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511512001.

12 Edda Nicolson, 'Book review of Matthew Roberts, *Democratic Passion: The Politics of Feeling in British Popular Radicalism, 1809-48*', *Labour History Review* 88:1 (2023) 75-77. DOI: https://doi.org/10.3828/lhr.2023.4.

van relevante literatuur op de website van de Society geplaatst, een teken dat het onderwerp wel in de belangstelling stond, of althans dat de Society vond dat die gestimuleerd moest worden.[13] Als praktische uitwerking publiceerde Quentin Outram over een grote mijnwerkersstaking in 1893. De belangrijkste emotie die hij daarin waarnam was woede (*anger*), en gradaties daarvan: *irritation*, *resentment*, *indignation*, *wrath*, *fury* en *rage*.[14]

In een programmatisch artikel in het Amerikaanse *Journal of Social History* uit 2014 schreef Thomas Buchanan 'that there is little in [American] labor historiography that presents emotions as an important topic of study'.[15] Ook hij beperkte zich tot woede (en meer specifiek *class anger*) als leidende emotie in arbeidsconflicten in de negentiende eeuw. Specifieker over stakingen schreef de Zwitserse historicus Christian Koller in 2010: 'Der *emotional turn* hat indessen die historische Streikforschung erst in wenigen Fällen erreicht.'[16] Naast *Wut* noemde hij meer door stakers gevoelde emoties, namelijk ook *Empörung*, *Verzweiflung*, *Angst*, *Entäuschung*, *Euphorie*, *Resignation* en *Trauer*. Hij wees verder op het collectieve karakter van de beleefde emoties, waardoor stakers (en dat gold ook voor bezetters) *emotional communities* vormden.[17]

De sociologische literatuur over contemporaine sociale bewegingen noemt een breed spectrum van aan protestbewegingen verbonden emoties. In een overzichtsartikel maakte James M. Jasper een onderscheid tussen:

- *reflex emotions* (*fear, anger, joy*), die voortkomen uit *moral shocks* ('the feeling that results when an event shows that the world is not what one had expected');
- *moods* (*affective commitments, trust, mistrust*);
- *moral emotions* (*pride, compassion, indignation, outrage*);
- *emotional energy* (*enthusiasm*).[18]

In combinatie werken deze emoties als 'moral batteries driving action forward'.[19] In de sociaalpsychologische literatuur over protestbewegingen

13 Edda Nicolson, 'Books etc., Commentary. Labour History and the Emotions: A Bibliography', *Society for the Study of Labour History*, 21 september 2021, https://sslh.org.uk/2021/09/21/labour-history-and-the-emotions-a-bibliography/.

14 Quentin Outram, 'Video: Anger and Reason in the English Coal Lockout of 1893', *Society for the Study of Labour History*, 10 september 2021, https://sslh.org.uk/2021/09/10/video-anger-and-reason-in-the-english-coal-lockout-of-1893/.

15 Thomas C. Buchanan, 'Class Sentiments: Putting the Emotion Back in Working-Class History', *Journal of Social History* 48:1 (2014) 72-87, 73. DOI: https://doi.org/10.1093/jsh/shu044.

16 Christian Koller, '"Es ist zum Heulen". Emotionshistorische Zugänge zur Kulturgeschichte des Streikens', *Geschichte und Gesellschaft* 36:1 (2010) 66-92, 67.

17 Het begrip *emotional communities* is geïntroduceerd door Barbara H. Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages* (Cornell University Press 2006).

18 James M. Jasper, 'Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research', *Annual Review of Sociology* 37:285-303 (2011) 14.1-14.22. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev-soc-081309-150015.

19 Jasper, 'Emotions and Social Movements', 17.

worden emoties *accelerators* ('making something move faster') en *amplifiers* ('making something sound louder') genoemd.[20] Dat is ook relevant voor de emotionele dimensie van bedrijfsbezettingen.

Wat is een bedrijfsbezetting?

Een bedrijfsbezetting is een tijdelijke overname van het beheer van de productiemiddelen – gebouwen, terreinen, machines en overige inventaris – door alle of een deel van de werknemers van een bedrijf. De tijdelijkheid kenmerkt de bezetting als actiemiddel om iets af te dwingen. Er zijn maar weinig voorbeelden van een bezet bedrijf dat in eigen beheer werd voortgezet.[21] Om controle te houden over het gebouw en de productiemiddelen, verblijven de bezetters, of een ploeg namens hen, dag en nacht op het bedrijf, bewaken de toegang, en laten de directie en andere managers niet toe. Een aantal andere actiemiddelen heeft alleen bepaalde kenmerken van een bezetting, maar zijn het niet omdat het beheer van de productiemiddelen niet wordt overgenomen. Bij een *sit-in* of *sit-down strike* verblijven de stakers op de terreinen of in de gebouwen om extra druk uit te oefenen. Ook poortblokkades en poortbewakingen, die gepaard gaan met bezettingen van alleen de toegangspoort, hebben enige gelijkenis met bedrijfsbezettingen. Bij stakingen wordt dit middel nogal eens toegepast om werkwilligen te weren.[22]

Zeldzaam in Nederland is de *séquestration de patron*, die in de Franse actiecultuur met enige regelmaat werd en wordt toegepast: het vasthouden en 'gijzelen' van de directie om toezeggingen af te dwingen.[23] In mijn bezettingsdatabase vond ik vier gevallen van *séquestration de patron* tijdens kortdurende bezettingsacties. Deze en andere bezettingsacties van minder

20 Dunya van Troost, Jacqueline van Stekelenburg en Bert Klandermans, 'Emotions of Protest', in: Nicolas Demertzis (red.), *Emotions in Politics: The Affect Dimension in Political Tension* (Palgrave Macmillan 2013) 186-203.

21 Het beroemdste, maar tegelijk zeer uitzonderlijke voorbeeld is de Lip horlogefabriek in Besançon: Donald Reid, *Opening the Gates: The Lip-Affair, 1968-1981* (Verso 2018). In mijn database werden drie bedrijven voortgezet door het personeel.

22 Bijvoorbeeld in de scheepsbouw. Vgl. Ad Knotter, '"We are Combative People": Strike Culture and Action Repertoires in Shipbuilding and Other Metal Industries in the Rotterdam Area in the 1960s and 1970s' (te verschijnen).

23 Xavier Vigna, *L'Insubordination ouvrière dans les années 68. Essai d'histoire politique des usines* (Presses Universitaires Rennes 2007) 37-40, 103-107; Pierre Dubois, 'La séquestration', *Sociologie du Travail* 15:4 (1973) 410-427; Graeme Hayes, 'Bossnapping: Situating Repertoires of Industrial Action in National and Global Contexts', *Modern & Contemporary France* 20:2 (2012) 185-201. DOI: https://doi.org/10.1080/09639489.2012.665577; Nick Parsons, 'Worker Reactions to Crisis: Explaining "Bossnapping"', *French Politics, Culture & Society* 30:1 (2012) 111-130. DOI: https://doi.org/10.3167/fpcs.2012.300106.

dan een (werk)dag heb ik niet tot bedrijfsbezettingen in bovengenoemde zin gerekend. Het actiemiddel bezetting werd in deze periode niet alleen in het bedrijfsleven toegepast, maar ook bij andere instellingen, bijvoorbeeld op universiteiten tijdens de democratiserings- en andere studentenacties aan het eind van de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970. Bezettingen van onderwijs-, onderzoeks-, cultuur-, media-, welzijns-, gezondheidsinstellingen en woningbouwverenigingen zijn evenmin als bedrijfsbezettingen beschouwd.

Als actiemiddel konden bezettingen op verschillende manieren worden ingezet. Ik onderscheid drie soorten: demonstratief, ultimatief en controlerend. Er waren bezettingen die weliswaar langer dan een dag duurden en waarbij het beheer van het bedrijf dus werd overgenomen, maar die toch slechts bedoeld waren als uiting van protest, niet als dwangmiddel om een toezegging of resultaat af te dwingen. Die laatste noem ik ultimatief. Demonstratieve bezettingen hadden een beperkte, van tevoren bepaalde duur, terwijl ultimatieve bezettingen in principe zonder einddatum werden begonnen. Vaak werd zoveel mogelijk getracht de productie voort te zetten. Expliciete vermelding daarvan vond ik in 74 van 177 getelde bezettingen (41,8 procent).

In mijn database kon ik 11 bezettingen aanwijzen met een demonstratief of symbolisch karakter. Zij waren alle georganiseerd door de vakbonden met een vooraf bepaalde duur. In andere bezettingen ging het initiatief veelal uit van het personeel zelf, onder leiding van een actiecomité of leden van de ondernemingsraad. Vakbonden steunden deze initiatieven meestal wel, en bestuurders werkten dan mee aan de organisatie, maar dat was niet altijd het geval. In 32 gevallen werden bezettingen niet gesteund door een vakbond. Met name in de eerste jaren van de bezettingsgolf weigerden de vakbonden bezettingsacties te steunen als er (een vermoeden van) communistische invloed was. Controlerende bezettingen hadden meestal als doel te voorkomen dat machines en andere delen van de inventaris door schuldeisers werden weggehaald, of dat van wanbeleid of fraude beschuldigde directeuren het bedrijf zouden betreden. Van de 177 bezettingen konden er 55 als controlerend worden gekwalificeerd (31 procent).

Werd er in Nederland veel of weinig bezet?

Een vergelijking met andere landen in West-Europa is alleen mogelijk voor de jaren 1975 en 1976. In Tabel 1 zijn de aantallen bedrijfsbezettingen in Nederland, België, Frankrijk en Groot-Brittannië gerelateerd aan het aantal inwoners per land. Daaruit blijkt dat Nederland in deze jaren volgens die maatstaf hoger uitkwam dan Frankrijk en Groot-Brittannië, toch landen met een gekende traditie van arbeidersactivisme. De grote uitschieter was België. Dat werd vooral bepaald door de Franstalige landsdelen, maar ook

Land	Aantal bezettingen	Aantal inwoners (× 1 miljoen)	Aantal bezettingen per miljoen inwoners
Nederland	24	13,6	1,8
België als geheel	80	9,8	8,2
waarvan in:			
-Franstalig	67	4,4	15,2
-Nederlandstalig	13	5,4	2,4
Frankrijk	83	52,5	1,6
Groot-Brittannië	55	56,2	1,0

Tabel 1. Aantal bezettingen in Nederland, België, Frankrijk en Groot-Brittannië in 1975 en 1976, gerelateerd aan het aantal inwoners

Bronnen: Ad Knotter, 'Workplace Occupations in the Netherlands, 1972-2000', 2026, IISH Data Collection, Micro Labour Conflicts, V1. DataverseNL, https://doi.org/10.34894/SSIUYO; Georges Anthoon en Rudy Ruelens, 'Bedrijfsbezetting of macht en onmacht in de sociale strijd', *Jura falconis* 15:1 (1978-1979) 9-28; Walter Hüls, *Betriebsbesetzungen und Gewerkschaftskonzeption der CFDT. Praxis und Theorie des Projektes 'autogestion' in der Zeit von 1968 bis 1978* (Helen M. Brinkhaus Verlag 1983); Tuckman, 'Workplace Occupation'.

in Nederlandstalig België was het aantal bezettingen relatief groter dan in Nederland, een patroon dat overigens ook in andere vormen van industriële actie herkenbaar was.[24]

Omdat *Labour History Review* in 2021 een overzicht publiceerde van alle bedrijfsbezettingen in Groot-Brittannië vanaf 1971, kon de ontwikkeling in beide landen over de hele onderzoeksperiode worden vergeleken.[25] Uit grafiek 1 blijkt dat het aantal bezettingen in Nederland een heel ander verloop had dan in Groot-Brittannië. Na een enorme golf in de eerste helft van de jaren 1970 daalde het aantal daar na 1978 tot onder het Nederlandse niveau.

In de jaren 1970 werd het actiemiddel van de bedrijfsbezetting in Groot-Brittannië bijzonder populair na de spraakmakende en succesvolle *work-in* van Upper Clyde Shipbuilders (UCS) in Glasgow in 1970.[26] Bezettingen vonden niet alleen plaats om bedrijfssluitingen tegen te gaan, maar ook, en op

24 Vgl. Ad Knotter, 'More Combative than the Dutch? Belgian Frontier Workers in Industrial Action in the Netherlands in the 1960s and 1970s', *TSEG – The Low Countries Journal of Social and Economic History* 23:1 (2026) 27-41. DOI: https://doi.org/10.52024/7dcv3y70.

25 Alan Tuckman, 'Workplace Occupation in the United Kingdom, 1971-2019'. Appendix to Special Issue of *Labour History Review* 86:1 (2021) 165-185. DOI: https://doi.org/10.3828/lhr.2021.8. De gebruikte bronnen (kranten en andere periodieken) waren dezelfde. In het Britse overzicht zijn bedrijfsbezettingen van minder dan een dag evenmin opgenomen. Bezettingen van ziekenhuizen en schepen in het Britse bestand zijn niet meegeteld.

26 John Foster en Charles Woolfson, *The Politics of the UCS Work-In: Class Alliances and the Right to Work* (Lawrence & Wishart Ltd 1986).

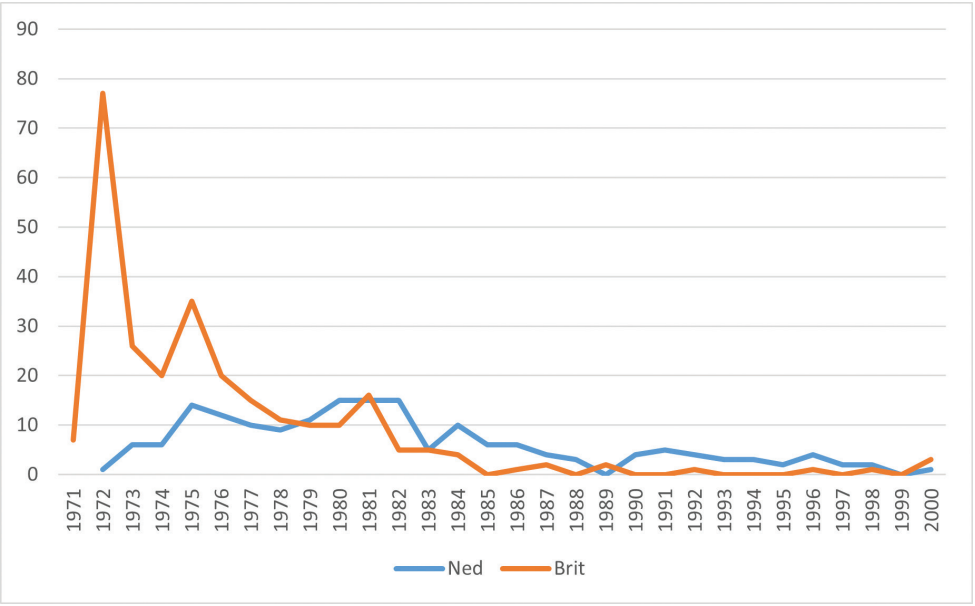

▲

Grafiek 1. Het aantal bedrijfsbezettingen in Nederland en Groot-Brittannië, 1971-2000. Bronnen: Tuckman, 'Workplace Occupation'; Knotter, 'Workplace Occupations in the Netherlands, 1972-2000', 2026, IISH Data Collection, Micro Labour Conflicts, V1. DataverseNL, https://doi.org/10.34894/SSIUYO.

grote schaal, in de strijd om lonen en arbeidsvoorwaarden, met name in 1972 en 1973 in de metaalindustrie in Manchester en omgeving.[27] Daar werden ze vooral ingezet tegen uitsluitingen door werkgevers. Pas in het depressiejaar 1975 was de groei toe te schrijven aan verzet tegen bedrijfssluitingen. Anders dan in Nederland hadden bezettingen in Groot-Brittannië in het algemeen voor het grootste deel betrekking op lonen en arbeidsvoorwaarden, en niet op bedrijfssluitingen of ontslagen. Over de hele periode gerekend ging het in Nederland in 80 procent van de gevallen om behoud van werk, in Groot-Brittannië slechts in 33 procent.

Anger>hope>action

Waarom er in Groot-Brittannië in de jaren 1980 zo weinig werd bezet is onderzocht door Stephen Mustchin in de net vermelde aflevering van *Labour History Review* uit 2021.[28] Mustchin verwees naar een onderzoek van Gregor Gall naar het beperkte aantal bedrijfsbezettingen in Groot-Brittannië na de economische crisis van 2007.[29] Bij die bezettingen speelden emoties volgens Gall een belangrijke rol. De beslissing om te bezetten werd genomen 'within the framework of anger>hope>action, whereby collective anger leads to the collective hope of resolution through collective action'.[30] De hoop op succes, die het gebruik van het actiemiddel bezetting in de jaren 1970 na de UCS-*work-in* sterk had gestimuleerd, was in Groot-Brittannië in de jaren 1980 verdwenen door de grote nederlagen in stakingen en bezettingen, niet in de laatste plaats door de doorgedreven antivakbondspolitiek van de Britse regeringen onder Margaret Thatcher.

In Nederland lijkt dit minder het geval te zijn geweest. Dat zou althans kunnen worden afgeleid uit de mate waarin bedrijfsbezettingen geheel of gedeeltelijk succesvol waren. Voor zover na te gaan, kon daarvan in 103 gevallen (58 procent) worden gesproken. Succes is daarbij een relatief begrip: het gaat om de korte termijn, als motief om een bezetting te beëindigen. Op de langere termijn ging de werkgelegenheid in industriële bedrijfstakken

27 Alan Tuckman, 'After UCS: Workplace Occupation in Britain in the 1970s', *Labour History Review* 86:1 (2021) 7-35, 18-19. DOI: https://doi.org/10.3828/lhr.2021.2; Ook in Nederland trokken die de aandacht: Ad Teulings en Frans Leijnse, 'Bedrijfsbezettingen in Manchester', in: idem (reds.), *Nieuwe vormen van industriële aktie. Arbeidersstrijd en vakbeweging in Nederland en Engeland* (SUN 1974) 195-207.

28 Stephen Mustchin, 'Job Destruction and Closures in Deindustrializing Britain: The Uses and Decline of Workplace Occupation in the 1980s', *Labour History Review* 86:1 (2021) 91-115. DOI: https://doi.org/10.3828/lhr.2021.5.

29 Gregor Gall, 'Contemporary Workplace Occupations in Britain: Motivations, Stimuli, Dynamics and Outcomes', *Employee Relations* 33:6 (2011) 607-623, 613-614. DOI: https://doi.org/10.1108/01425451111174094.

30 Gall, 'Contemporary Workplace Occupations', 612.

waarin veel werd bezet, zoals in de scheepsbouw, toch verloren. Ook al werd er na een bezetting voor bepaalde bedrijven een gunstige oplossing gevonden, na verloop van enkele jaren werden de meeste alsnog gesloten of sterk ingekrompen. Een markant voorbeeld is de kunstzijdefabriek Enka-Breda: nadat die in 1972 onder druk van de bezetting was opengebleven, werd de fabriek in 1982 gesloten. Tegen het tweede sluitingsplan werd wel actie gevoerd,[31] maar een nieuwe bezetting werd niet overwogen, zo verklaarde toenmalig bezettingsleider van de Unie BLHP (Bond van Leidinggevend en Hoger Personeel) Ger van Os:

> Zo'n bedrijfsbezetting is geen Haarlemmer olie, hè? Da's geen middel dat je te pas en te onpas gebruikt. Ik zou best weer bereid zijn tot een bezetting, maar het zal geen effect meer sorteren. De tijden zijn veranderd. Enka kan de bezetters nu rustig in de fabriek laten zitten, al zouden ze doodbloeden.[32]

In het frame *anger>hope>action* was het element 'hoop' weggevallen. Het verklaart waarom het aantal bezettingen ook in Nederland na 1982 aanzienlijk afnam.

Het begon in Breda: een bezettingsgolf tot en met 1982 en een kalme uitloop daarna

De *work-in* van UCS in Glasgow in 1970 had ook in Nederland grote invloed.[33] Onder verwijzing naar het Schotse voorbeeld sprak de afdeling Breda van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) zich na de aankondiging van de sluiting van de Enka-fabriek op 6 april 1972 uit voor overname van het bedrijf om de werkgelegenheid te behouden.[34] Daarop werd toen nog afwijzend gereageerd door de bestuurders van de industriebonden van het NKV en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), maar het idee van een bedrijfsbezetting werd levend gehouden door de volgens NRC *Handelsblad* 'meest roerige vleugel' van de vakbondsleden in Breda.[35] De bezettingsactie

31 'Staking bij Enka', *De Waarheid*, 20 maart 1980; 'Bewogen manifestatie in Breda', *De Waarheid*, 27 januari 1981.

32 'Weekbladen: Haagse Post', *De Volkskrant*, 29 januari 1981.

33 Teulings en Leijnse, 'Lessen in machtsvorming', in: idem, *Nieuwe vormen*, 179-185.

34 'Personeel wil Enka overnemen', NRC *Handelsblad*, 10 april 1972; 'Enka-employés te Breda: Doen als Clyde-arbeiders', *De Waarheid*, 11 april 1972; 'NKV-Breda bestudeert: "Overneming van Enka door arbeiders"', *Trouw*, 11 april 1972; Aad van Cortenberghe en Jeroen Terlingen, *Enka-dossier. Handboek voor bezetters* (Bruna 1972) 43, 47-50; Ad Teulings, 'Lessen bij Werkspoor, de Rotterdamse havens en Enka – over vervreemding en de afstand tussen bestuurders en leden in de vakbeweging', in: Wim van Dooren et al. (reds.), *Vervreemding in de arbeid* (Boom 1975) 100-123, aldaar 108-109.

35 '"Zo nodig delen AKZO-concern bezetten"', NRC *Handelsblad*, 15 april 1972.

was een uiting van de radicalisering aan de basis van de Industriebond NKV, de grootste bond bij Enka-Breda. De Bredase NKV-ers hadden de reputatie 'de lastigste en meest progressieve' in die bond te zijn.[36]

Dat de Industriebonden NVV en NKV, samen met de eveneens bij het NKV aangesloten Unie BLHP, de organisatie van de bezetting op zich namen was een antwoord op stevige aandrang 'van onderop'. Na lang aarzelen en wachten op nader onderzoek, maar ook demonstraties en vergaderingen waarin voor meer actie werd gepleit, had NVV-districtsbestuurder Arie Lakerveld eind augustus 1972 een bezettingsplan uitgewerkt.[37] Daarbij had hij ook gedacht aan 'de overname door Schotse arbeiders van de Clydewerven'.[38] Op maandag 18 september werden de toegangspoort en de telefooncentrale van de Enka-fabriek door 60 kaderleden van de drie bonden bezet.[39] Uiteindelijk zouden er 491 bezetters in het bedrijf verblijven, onder wie 27 vrouwen, 82 Belgen en 17 Spanjaarden (Figuur 2).[40]

Nadat uit tal van andere vestigingen van het AKZO-concern, waar Enka onder de naam Enka-Glanzstoff toe behoorde, solidariteitsboodschappen waren verstuurd en gedreigd was met ondersteunende acties, besloot de AKZO-directie de sluitingsplannen in te trekken.[41] Als motief werden 'de sterke reacties' genoemd. Men vreesde 'aanzienlijke schade' door 'een ernstige verstoring van het werkklimaat […], met name omdat onze ondernemingen buiten Enka-Glanzstoff hiervan een ongunstige invloed ondervinden'.[42] Daarmee was de bezetting na zes dagen in een klinkende overwinning geëindigd. De beslissing om het sluitingsplan in te trekken werd waarschijnlijk mede ingegeven door een herstel van de markt voor kunstvezels, waardoor de urgentie voor de directie minder groot was geworden.[43]

Het succesvolle voorbeeld van Enka-Breda in 1972 werd in de jaren daarop gevolgd door een klimmende reeks nieuwe bezettingen, in eerste instantie vooral in Noord-Brabant. In de periode 1971-1974 vonden zes van de tien bezettingen daar plaats, vrijwel altijd met steun van het NKV. Het viel in 1974 ook (voormalige) NKV-krant *de Volkskrant* op:

36 Van Cortenberghe en Terlingen, *Enka-dossier*, 104.

37 Ibid., 92-108; Albert Benschop en Ton Kee, *De bedrijfsbezetting van de Enka-Breda. De vakbonden en een multinational* (SUN 1974) 49-50.

38 'De Putsch van Breda', *Haagse Post*, 27 september 1972.

39 Van Cortenberghe en Terlingen, *Enka-dossier*, 109-139.

40 Ibid., 130.

41 'Arbeidsonrust binnen AKZO neemt toe na bezettingsactie', *Het Financieele Dagblad*, 20 september 1972.

42 '"Sterke reacties doorslaggevend". AKZO trekt het structuurplan in', NRC *Handelsblad*, 21 september 1972.

43 'Prof. Schouten: Gunstige wending vezelmarkt oorzaak behoud Enka-Breda', NRC *Handelsblad*, 6 oktober 1972.

▲

Figuur 2. Vrouwen demonstreren in Den Haag bij het Binnenhof om hun bezettende echtgenoten, werkzaam bij Enka-Breda, te steunen, 20 september 1972. © Nationaal Archief, CC0. Fotocollectie Anefo, 2.24.01.05. Fotograaf W. Punt/Anefo. http://hdl.handle.net/10648/abf6a9ce-d0b4-102d-bcf8-003048976d84.

> De victorie van de bedrijfsbezetting is in Brabant begonnen. In deze provincie met haar eertijds zo volgzame bevolking, waar opstand van werknemers allerminst gebruikelijk was, is een belangrijke doorbraak ontstaan. […] De neiging tot bezetten groeit natuurlijk met de successen in de bewustwording van de mensen.[44]

Door het succes groeide het vertrouwen in de mogelijkheid van een goede afloop – de *hope* in de trits *anger>hope>action*. In 1975 nam het aantal bezettingen toe tot 15, om in 1981 en 1982 hoogtepunten te bereiken van respectievelijk 17 en 14. In 1983 viel het aantal sterk terug tot 6. Dit niveau zou in de jaren 1980 en 1990 nauwelijks meer worden gehaald: per jaar waren het er nu tussen 3 en 6. Er was dus sprake van een ware bezettingsgolf tussen 1972 en 1982 en een kalmere uitloop daarna. Om die reden zullen in de navolgende analyse twee perioden worden onderscheiden: 1972-1982, met 114 bezettingen, en 1983-2000, met 63 bezettingen.

De daling van het aantal bezettingen na 1982 liep parallel aan een teruggang van het aantal stakingen en gestaakte dagen in de jaren 1980.[45] Ook het ledental van de vakbonden daalde in die periode sterk. Omdat vakbonden hun ledenbasis vooral in de industrie vonden, hing dit wereldwijde fenomeen mede samen met het proces van de-industrialisering in het rijke Westen.[46] Bedrijfsbezettingen boden daar tevergeefs weerstand aan.

Bezettingen per provincie en bedrijfstak

Uitsplitsing van het aantal bezettingen per provincie laat zien dat het aandeel van Noord-Brabant in de perioden vóór en na 1982 onverminderd hoog bleef op bijna 24 procent (Tabel 2). In de periode 1972-1982 volgden Noord- en Zuid-Holland met 18 en 15 procent, en daarachter de provincies Groningen, Overijsel en Limburg met 8 tot 10 procent. Na 1982 concentreerde de bezettingsbeweging zich sterker op de beide Hollandse provincies, met in totaal 50 procent. In die periode was ze een grotendeels Randstedelijke aangelegenheid geworden, met een sterke Brabantse vertakking. Opvallend

44 'Wanneer is het tijd voor bezetting?', *De Volkskrant*, 27 april 1974.

45 Sjaak van der Velden, 'Strikes Behind the Dykes: Netherlands, 1965-2005', in: idem et al. (reds.), *Strikes Around the World, 1968-2005: Case-Studies of 15 Countries* (Aksant 2007) 298-317.

46 Bruce Western, *Between Class and Market: Postwar Unionization in the Capitalist Democracies* (Princeton University Press 1997) 143-192; Cheol-Sung Lee, 'International Migration, Deindustrialization and Union Decline in 16 Affluent OECD Countries, 1962-1997', *Social Forces* 84:1 (2005) 71-88. DOI: https://doi.org/10.1353/sof.2005.0109; Christopher Kollmeyer, 'Post-industrial Capitalism and Trade Union Decline in Affluent Democracies', *International Journal of Comparative Sociology* 62:6 (2021) 466-487. DOI: https://doi.org/10.1177/00207152221086876.

Periode	Gr	Fr	Dr	Ov	Gld	Utr	NH	ZH	Zee	NB	Lim	N=
1972-1982	9,6%	5,3%	0,0%	10,5%	6,1%	2,6%	18,4%	14,9%	0,0%	23,7%	7,9%	114
1983-2000	1,6%	3,2%	0,0%	4,8%	11,1%	3,2%	23,8%	22,2%	0,0%	23,8%	6,3%	63

Tabel 2. Het percentage bedrijfsbezettingen per provincie, 1972-1982 en 1983-2000.

is het vrijwel volledig wegvallen van Groningen, toch een provincie met een rijke actietraditie, en de relatieve toename in Gelderland, zonder een dergelijke traditie. Het geeft aan dat het bezettingsmiddel nieuwe groepen in beweging bracht. Uitsplitsing naar bedrijfstak laat zien dat het aandeel van de dienstensector in de periode 1983-2000 aanzienlijk toenam van afgerond 24 tot 43 procent (Tabel 3). Daaruit kan worden afgeleid dat bezettingen in deze tweede periode minder een reactie waren op de de-industrialisering dan in de eerste.

In de industrie veranderde er weinig in het aandeel van de metaalsector, de voedingssector en de grafische bedrijven. In de metaalindustrie was de neergang van de scheepsbouw medebepalend voor het aantal bezettingen,[47] naast die van andere spraakmakende metaalbedrijven, zoals de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij in Zoeterwoude van 6 april tot 2 mei 1978,[48] en de Ford automobielfabriek in Amsterdam van 27 tot 29 april en van 25 juni tot 8 juli 1981.[49] De scheepsbouw was object van de industriepolitiek van de overheid, vandaar dat bezettingsacties in die bedrijfstak vaak waren gericht op het verwerven van overheidssteun in de vorm van deelnemingen of kredieten. Dat gold ook voor bezettingen van bedrijven in andere conglomeraten, zoals die van acht vestigingen van het voedingsconcern Koninklijke Scholten Honig tussen 3 en 8 maart 1978 en van de Storkfabrieken in Hengelo op 2 en 3 mei 1977 en 28 maart 1983 als onderdeel van de Verenigde Machine Fabrieken (VMF).

In de confectie werd er na 1982 nauwelijks meer bezet. In die bedrijfstak was het de-industrialisatieproces in de jaren 1980 voltooid. Anders gezegd: het grootste deel van de confectie-industrie had toen al het loodje gelegd. In de jaren 1970 leidden herstructurering en verplaatsing naar

47 Vgl. Ad Knotter, '"Dan de beuk erin …". Acties tegen bedrijfssluiting en massaontslag in de Nederlandse scheepsbouw, 1976-1985' (te verschijnen).

48 Ingrid Cramer, Mark Kranenburg en Jeroen Terlingen, *Het grof schandaal. Blauwdruk van de bezetting van de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij* (New Rhine Publishers 1978).

49 Pim van den Bos en Piet Leenders, *Een meneer in Amerika. Herinneringen aan 14 jaar ondernemingsraadswerk bij Ford-Nederland* (Anthos 1987).

Periode	Metaal	Confectie	Voeding	Grafische industrie	Overige industrie	Diensten	N=
1972-1982	24,3%	7,0%	17,4%	6,1%	21,7%	23,5%	114
1983-2000	20,6%	1,6%	15,9%	7,9%	11,1%	42,9%	63

Tabel 3. Het percentage bezettingen per bedrijfstak, 1972-1982 en 1983-2000.

lagelonenlanden tot een massale afbouw van arbeidsplaatsen in de confectie, nadat die eerder vanuit de Randstad naar perifere gebieden in Nederland met lage (vrouwen)lonen was verplaatst.[50] Bedrijfsbezettingen vonden vooral daar plaats: in Groningen, Friesland en Limburg.

'Ik ben niet zo'n huisvrouwtje'. Bedrijfsbezettingen als vrouwenstrijd

In de confectie-industrie was het merendeel van de werknemers vrouw. Toch bestond het organiserende actiecomité bij bezettingen vaak uit mannen. Daardoor werd de actieve deelname van vrouwen versluierd. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de door mannen geleide bezetting van de RIA-confectieateliers in Drachten en Zwaagwesteinde in 1976. Volgens bezetster Annie Broers was die 'in eerste instantie van de vrouwen uitgegaan'.[51] De 70 dagen durende bezetting van uniformfabriek Douma en Wolf in het Friese Haulerwijk werd wel door vrouwen geleid en uitgevoerd. Een verslaggever van *Het Parool* ging op bezoek en stelde vast dat er

> onder die minimaal geschoolde vrouwen een haast uitgelaten stemming heerst nu ze door die bezetting voor het eerst ervaren dat ze een rol spelen in het economische leven. Een bittere, maar tegelijk ook verrijkende ervaring voor deze 65 slecht betaalde werksters in de confectie.[52]

50 Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales, *Internationalisatie en konfektie. Herstrukturering, internationalisatie, multinationale ondernemingen: een algemene inleiding en een case study van de Nederlandse konfektie* (Utrecht 1976); M. van Klaveren, 'Internationalisatie en herstructurering in de Nederlandse confectie-industrie', in: Ad Teulings, *Herstructurering van de industrie. Praktijk, beleid en perspectief: verslag* (Samsom 1978) 165-197.

51 'Ontslagen RIA-werkneemster: "Naar dat ik ontslag heb, maar 't is erger als een kostwinner ontslag krijgt"', *Leeuwarder Courant*, 27 maart 1976.

52 'Bezetsters werden wijzer. Naaisters runnen Fries bedrijf', *Het Parool*, 6 december 1980.

Voor de bezettende vrouwen gingen de gezinstaken door. Actieleidster Klaske Nuwold uit Haulerwijk, 32 jaar, deed mee aan de bezetting 'als de kinderen op school zijn'. 's Nachts kon zij er niet bij zijn, omdat haar man als chauffeur dan vaak onderweg was. Over getrouwde bezetsters werd gemeld dat ze 'in de fabriek, tijdens de bezettingsactie, dagelijks kookten voor hun gezin'.[53] Kinderen kwamen 'tussen de middag een boterham eten bij het bezette bedrijf'.[54] Ondanks deze dubbele belasting was Nuwold zeer gemotiveerd voor haar werk: 'Ik kan heel moeilijk in huis zijn […]. Ik ben niet zo'n huisvrouwtje […]. En dan natuurlijk de afwisseling hier. En het geld. Je gaat er ook naar leven'.[55]

Ook in andere bedrijfstakken met veel vrouwelijke werknemers (ik telde 15 bedrijfsbezettingen waarin vrouwen waren betrokken) speelden zij soms een verborgen, soms een leidende rol (Figuur 3). Veel aandacht trok de bezetting van het Philipsbedrijf USFA (Ultra Sonar Fohar Apparaten) in Helmond van 12 maart tot 12 april 1974 door 23 vrouwen en 3 mannen. De bezetting was gericht tegen de verplaatsing van het bedrijf naar het nabijgelegen Eindhoven. Sommigen vonden dat de vrouwen die afstand wel konden pendelen.[56] De bezetting werd mede om die reden niet gesteund door de Industriebond NVV,[57] wel daarentegen door het NKV, dat, zoals eerder bleek, het bezettingsmiddel in Brabant was gaan omarmen. Net als elders was de bezetting niet door de bond geïnitieerd, aldus Industriebond NKV-voorzitter Piet Brussel:

> De Industriebond NKV heeft de bezetting niet gedicteerd, maar ze is van het personeel uitgegaan. […] Wij zijn er bijgehaald. Op zich zelf is dat niet nieuw, zoiets komt meer voor. Maar ik wil wel zeggen dat wij er uiteindelijk niet zo hard aan getrokken hadden als de spontane bereidheid van de mensen niet aanwezig was geweest.[58]

53 'Koken in bezet bedrijf', *De Waarheid*, 12 maart 1981.

54 'Kamerleden willen uiterlijk 1 januari duidelijkheid rond kledingindustrie Haulerwijk', *Leeuwarder Courant*, 24 december 1980.

55 'Actiecomité Douma en Wolf, Haulerwijk: "Werk, liever vandaag dan morgen"', *Leeuwarder Courant*, 12 december 1980.

56 H. Vermeulen, 'Actie en reactie tijdens een bedrijfsbezetting. Een beleidsanalyse van Philips-Usfa', in: Ger E. van Vliet (red.), *Vakbond en bedrijf. Nieuwe vormen van interactie en confrontatie* (Rotterdam 1976) 75-94; IISG, archief Ger Harmsen (archiefnr. 2542), inv.nr. 1290: Stukken betreffende de bezetting van Philips-USFA (Helmond).

57 'Scherpe NVV-kritiek op bezetting USFA', *Trouw*, 23 april 1974; 'Waarom zweeg de Industriebond NVV over USFA-Helmond?', *De Waarheid*, 24 april 1974.

58 'Voorzitter industriebond NKV: Usfa-bezetting toonde hard gezicht van Philips', *Tubantia*, 20 april 1974.

Ook in dit geval speelde de dubbele belasting van de vrouwen een rol: 'De bezetsters strijden bij USFA voor de belangen van de werkende vrouw. Als ze verplicht naar Eindhoven moeten scheelt hen dat net zoveel tijd, dat ze hun tweede taak, die van huisvrouw, niet meer kunnen uitoefenen'.[59] De bezetting moest na 31 dagen zonder resultaat worden beëindigd.

Succesvoller was de bezetting van biscuit- en crackerfabriek Patria in Amsterdam op 15 en 16 november 1978. Het personeel bestond voor het grootste deel uit vrouwen, zowel jongeren als van middelbare leeftijd: 'Het zijn niet alleen mannen die een matras op de grond van de kantine hebben uitgespreid, integendeel. De vrouwen zijn duidelijk in de meerderheid en onder hen een aantal van "respectabele leeftijd"'.[60] Alleen vrouwen met kinderen sliepen thuis.[61] Ook in dit geval was de bezetting geen initiatief geweest van de Voedingsbond FNV, maar van het personeel zelf. Na een dag en een nacht bezetten trok moederbedrijf Meneba het sluitingsplan in, volgens de Voedingsbond uit angst dat de actie met 'solidariteitsbezettingen' zou overslaan naar andere Meneba-vestigingen.[62]

'Geheel solidair met de actie'. Bezettingen en arbeidsmigranten

Arbeidsmigranten kwamen nogal eens terecht in marginale bedrijven met slechte werkomstandigheden en arbeidsvoorwaarden. In verschillende gevallen kwamen ze daartegen in verzet, zowel door stakingen als door bezettingen.[63] In juni 1975 bezetten tien Turkse arbeiders gedurende drie dagen hun 'werkplaats' in Amsterdam, waar zij onder abominabele omstandigheden waren tewerkgesteld om schrijfmachine-onderdelen voor IBM in elkaar te zetten.[64] Een ander voorbeeld is de bezetting van het transportbedrijf Stolk Chartering in Berkel en Rodenrijs door 24 Turkse chauffeurs, die daarmee in het geweer kwamen tegen hun schijnzelfstandigheid in september 1986.[65]

In bedrijven met normalere arbeidsomstandigheden deden 'gastarbeiders' in het algemeen actief mee met de bezettingsacties. Bij de

59 'Bedrijfsbezetting hélpt tot nu toe', *Het Vrije Volk*, 5 april 1974.

60 'Patriapersoneel bezet fabriek', *Het Parool*, 16 november 1978.

61 'Zou ontslag óns Sinterklaaspresentje zijn? Dat nooit', *De Waarheid*, 17 november 1978.

62 'Tranen en opluchting. Patria blijft open', *Het Vrije Volk*, 17 november 1978.

63 Ad Knotter, 'Unwanted guests. Migrant Strikes in the Netherlands, 1961-1974: Hidden Histories of Resistance and Repression', *Journal of Migration History* 11:3 (2025) 258-290. DOI: https://doi.org/10.1163/23519924-11030002.

64 'Groep Turken bezet "zwarte" werkplaats', *Het Parool*, 12 juni 1975; 'Tien Turken houden bedrijf bezet', *De Volkskrant*, 13 juni 1975.

65 'Turkse chauffeurs bij Stolk staken door', *Het Vrije Volk*, 23 september 1986; 'Bezetting bedrijfsterrein en trucks duurt al acht dagen. Stolk "rotte plek in het wegtransport"', *De Volkskrant*, 1 oktober 1986.

▲

Figuur 3. Onder bezettende werknemers van Enka-Breda zijn ook een aantal vrouwen die in het bedrijf hun slaapkamer hebben ingericht, 19 september 1972. © Nationaal Archief, CC0. Fotocollectie Spaarnestad Onderwerpen, 73024_047. Fotograaf Hans Peters/Anefo, http://hdl.handle.net/10648/52660470-6e30-141b-929a-2a160ca48460.

bezetting van Metaalwarenfabriek Tilburg in februari 1973 (de eerste na de Enka-bezetting) waren de 50 buitenlandse werknemers (van de in totaal 190 bezetters), met name Turkse mannen en Belgische vrouwen, 'geheel solidair met de actie'.[66] Bij de bezetting van Dam Chips in Hoofddorp in augustus 1975 deed het actiecomité er alles aan om de 160 buitenlandse arbeiders, met name Marokkaanse mannen en Turkse vrouwen, bij de acties te betrekken. Er werden speciale voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd en tolken ingeschakeld. Volgens actieleider Piet Brands was er een 'hechte eenheid' ontstaan 'onder alle Dam Chips werknemers, [ook die] uit het buitenland'.[67]

Aan de bezetting van groenteverwerkingsbedrijf Depex in Broekhuizervorst van mei tot augustus 1977 deden alle zeventig werknemers mee, onder wie vierentwintig Turken.[68] Bij de bezetting van de Grofsmederij in Zoeterwoude in 1978 waren de Turken en Marokkanen, die zo'n 15 procent van het productiepersoneel uitmaakten, solidair met de actie. De Turkse lasser Rahim Pektopal was lid van het actiecomité.[69] Op de bezette NSM-werf in Amsterdam in maart 1981 waren de 120 Turkse arbeiders actief betrokken. Leuzen en toespraken werden in het Turks vertaald.[70] Bij Ford-Amsterdam werkten onder meer 500 Turken, 150 Spanjaarden, en ook Italianen en Marokkanen. De bezettingen in april en juni 1981 aldaar gingen dus ook om hun werkgelegenheid. Ondernemingsraadsvoorzitter Ben Elverding zei daarover: 'Sommigen vragen zich af waarom we ons zo druk maken om de werkgelegenheid van gastarbeiders. Tachtig procent van het fabriekspersoneel is buitenlands. Zo ervaren we dat niet. […] Het zijn voor ons collega's'.[71] Na de bezetting van de Demka in Utrecht in maart 1983 werd het argument dat Demka geen overheidssteun zou behoeven omdat er in meerderheid buitenlanders werkten, bestreden: 'We hebben samen opgebouwd en we willen samen verder gaan', zei een Turkse werknemer.[72] In het actiecomité zaten ook Turkse arbeiders.

Een emotionele zaak: 'Er werden vooral veel tranen geplengd'

De aankondiging van de sluiting van Enka-Breda in april 1972 riep 'verbijstering en verontwaardiging' op.[73] Volgens bedrijfsarts Adriaan

66 'Bezetting redt metaalfabriek', *De Volkskrant*, 9 februari 1973.

67 'Dam chips-Hoofddorp gaat weer draaien', *De Waarheid*, 5 maart 1976.

68 'Vakbond optimistisch over kansen Depex', *De Volkskrant*, 2 juli 1977.

69 Cramer, *Het grof schandaal*, 162.

70 'NSM-arbeiders: "De doorbraak is er"', *De Waarheid*, 28 maart 1981. Zie ook Omer Erdem, *Turkse gastarbeiders van NDSM en ADM* (SOTA 2022).

71 'Ford-werkers vechten door', *Algemeen Dagblad*, 9 juli 1981. Zie ook 'Bij sluiting vooral Turken gedupeerd' *Het Parool*, 31 oktober 1981.

72 'Actie bij Demka moet sluiting voorkomen', *De Waarheid*, 8 september 1983.

73 'De "kunstzij" dicht? Verbijstering en verontwaardiging bij Enka-Breda', *De Waarheid*, 7 april 1972.

Kesteloo kon een 'dreigende bedrijfssluiting leiden tot emotionele crises'.[74] 'Velen huilden na het besluit over de sluiting van Enka-Breda', zei hij; 'Ik heb van mijn leven niet zoveel tranen gezien als bij Enka'.[75] Andersom waren er na het bekend worden van de intrekking van het sluitingsplan 'orgieën van vreugde en tranen van ontroering';[76] 'ontroerde mannen en vrouwen vielen elkaar in de armen […]; er werden vooral veel tranen geplengd' (Figuur 4).[77]

Het voorbeeld geeft aan dat zowel de aanleiding als de afloop van een bezetting met diepgevoelde emoties gepaard konden gaan. Het gaat hier om de in de inleiding genoemde *reflex emotions* als gevolg van *moral shocks*. Onder verwijzing naar de daar onderscheiden categorieën van Jasper kan ik de volgende drie types emoties benoemen:

- *affective commitments*; dit betreft uitingen van gehechtheid aan het werk en de werkomgeving (trots, vertrouwd, betrokken, toegewijd);
- *reflex emotions* bij de aanleiding tot de bezetting (woedend, verontwaardigd, verbolgen, maar ook teleurgesteld, verbijsterd, wanhopig) en bij het resultaat van de actie (positief: blij, verheugd, opgelucht, of negatief: bedroefd, verslagen, ontgoocheld);
- *moral emotions* als achtergrond van de actie (strijdlustig, vastberaden, vastbesloten, moedig, hoopvol).

In de door mij geraadpleegde krantenberichten zijn voldoende aanknopingspunten te vinden om deze types emoties van de bezetters te illustreren. Het betreft zowel observaties van journalisten als citaten van betrokkenen. Het is een open deur dat objectieve berichtgeving niet bestaat en dat die wordt gekleurd door de ideologische en maatschappelijke achtergrond van uitgevers en journalisten. Dat geldt ook voor bedrijfsbezettingen, maar dit artikel is geen kritisch media-onderzoek naar de aard en de ideologie achter de berichtgeving in de verschillende kranten.[78] De krantenberichten werden door mij bevraagd als informatiebron voor een typering van de emotionele uitingen van de betrokkenen volgens bovenstaande taxonomie.

Affective commitments kwamen onder meer tot uiting in de motivatie van de eerder geciteerde confectiewerksters. Zij werkten niet alleen voor het geld, maar ook voor de afwisseling en voor het sociale contact. Voor de bezetters

74 'Proefschrift van arts Kesteloo (Enka): Dreigende bedrijfssluiting kan leiden tot emotionele crises', *De Volkskrant*, 17 december 1974. Zie ook Adriaan Kesteloo, *Bedrijfsgeneeskundige aspecten van een dreigende bedrijfssluiting* (Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen/Broese en Peereboom 1974).

75 'Proefschrift van bedrijfsarts. Velen huilden na besluit over sluiting Enka-Breda', *Tubantia*, 16 december 1974; 'Bedrijfsarts Kesteloo in proefschrift: "Ik heb van mijn leven niet zoveel tranen gezien als bij Enka"', *Leeuwarder Courant*, 16 december 1974.

76 'Breda: orgieën van vreugde, tranen van ontroering', *Het Parool*, 23 september 1972.

77 'Enka-fabriek ontruimd', NRC *Handelsblad*, 23 september 1972.

78 Zie over de berichtgeving over de Enka-bezetting: Harry van den Berg en Kees van der Veer, *Ideologie en massamedia* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam / VU Uitgeverij 1986).

van de Romefa-meubelfabriek in Noordwolde in 1976 was 'het bedrijf […] hun leven en dat [werd] het door de emoties van de bezettingsweken nog veel meer'.[79] 'Zij waren 'trots op het produkt dat zij maakten'.[80] 'Niet alleen hun baan, de werkgelegenheid, maar ook het bedrijf zelf ligt hen na aan het hart'.[81] Het in 1976 met ontslag bedreigde personeel van scheepswerf Boot in Lemmer werkte daar 'met groot enthousiasme' en 'met veel plezier'.[82]

De werknemers van de in 1978 bezette Honigfabriek in Koog aan de Zaan waren 'trots op hun bedrijf'.[83] Een oudere bezetter: 'Als je er zoals ik 45 jaar gewerkt hebt, dan heb je het gevoel dat 't zo'n beetje je eigen bedrijf is, net als je eigen huisgezin'.[84] De directeur bevestigde: 'Er zijn hier mensen in dienst wier vader, grootvader, betovergrootvader ook al bij Honig werkten. De mensen zijn zeer nauw betrokken bij het bedrijfsgebeuren. Zeker nu'.[85] Een werknemer van de met sluiting bedreigde gieterij Asselbergs in Bergen op Zoom verklaarde in 1979: 'Dit bedrijf is gewoon een stukje van jezelf geworden. Je hebt er je eigen wezen in gelegd'.[86]

Op de in 1981 bezette Fordfabriek in Amsterdam werd een verslaggever van NRC *Handelsblad* 'met onverholen trots' rondgeleid.[87] 'Vooral voor mensen die er een groot deel van hun leven hebben doorgebracht, is de pil bitter: "Ik werk hier al zestien jaar, ik voel me een deel van de fabriek"'.[88] Een voorman van de chassislijn vond 'bij Ford werken altijd fijn. Met plezier denkt hij terug aan de tijden dat hij met z'n collega's langs de lopende band stond te zingen'.[89] Een bezetter van schrijfmachinefabriek Remington in 's-Hertogenbosch, van 13 tot 20 mei 1981, zei: 'Je werk is meer dan die acht uur per dag. Het hoort bij je leven'.[90]

Deze voorbeelden van *affective commitments* illustreren hoezeer het werk en de werkomgeving werden ervaren als vanzelfsprekende onderdelen van de identiteit van de werknemers. Zij waren trots op hun werk en voelden zich thuis op hun bedrijf, waar zij zelf, en soms ook hun familieleden, jaren

79 'Noordwolde. Hier komen de rotanmeubelen vandaan', *De Volkskrant*, 28 februari 1976.

80 'Romefa-bezetters willen graag aan de slag', *De Waarheid*, 6 maart 1976.

81 'In kwestie Romefa: Burgemeester roept hulp in van minister Lubbers', *Leeuwarder Courant*, 14 februari 1976.

82 'Personeel scheepswerf Lemmer blijft het bedrijf bezetten', *Leeuwarder Courant* 22 september; 'Grote verslagenheid onder personeel van Lemster scheepswerf', *Leeuwarder Courant*, 2 oktober 1976.

83 'Honig-Koog draait als nooit te voren', *Het Vrije Volk*, 6 maart 1978.

84 'Bezetters KSH: "Nu gaan we door tot alle arbeidsplaatsen veilig zijn"', *De Waarheid*, 6 maart 1978.

85 'Bezetters van KSH blij met solidariteit', *Trouw*, 8 maart 1978.

86 'IJzergieterij Asselbergs mogelijk naar de ondergang', NRC *Handelsblad*, 11 december 1979.

87 'Ford-directie zoek, bezetters gaan door', NRC *Handelsblad*, 27 juni 1981.

88 'Ford-werknemers: "Wij willen werken"', *Het Vrije Volk*, 28 april 1981.

89 'Ford-personeel kan niet veel meer doen dan bezetten en doorwerken', *Trouw*, 28 april 1981.

90 'Bezetters knokken voor Remington. "Werk - het hoort toch bij je leven"', *De Waarheid*, 21 mei 1981.

▲

Figuur 4. Bezetters van Enka-Breda juichen bij de bekendmaking dat het sluitingsplan is ingetrokken, 23 september 1972. © Nationaal Archief, CC0, fotocollectie Anefo. Fotograaf Bert Verhoeff/Anefo, 925-9011, http://hdl.handle.net/10648/abf6f276-d0b4-102d-bcf8-003048976d84.

in dienst waren geweest. Verwachtingen over blijvend, vast werk werden ruw verstoord door de aankondiging van bedrijfssluitingen en ontslagen. De *moral shocks* die daardoor werden veroorzaakt vertaalden zich in sterk gevoelde *reflex emotions*, zowel vóór als na de bezettingen.

Na de aankondiging van de sluiting van patatfabriek Dam Chips in Hoofddorp in augustus 1975 waren de daar werkzame Turkse vrouwen 'zeer geëmotioneerd'.[91] Het personeel reageerde 'met bitterheid en verontwaardiging op de beweringen dat er allemaal niets aan te doen zou zijn'.[92] De werknemers van scheepswerf Boot waren 'teleurgesteld' en 'gegriefd' over het uitblijven van overheidssteun.[93] Nadat bekend werd dat er geen steun zou komen, toonden de personeelsleden 'zich verdrietig en teleurgesteld. "Ik ben er kapot van", zei één van hen'.[94] Het besluit dat de aangekondigde ontslagen bij de Noord-Nederlandse Machinefabriek (Noordned) in Winschoten, ondanks de bezetting van het bedrijf in 1976, toch doorgingen, werd in januari 1977 bekendgemaakt op 'een zeer emotionele vergadering in de bedrijfskantine'. Een getergd personeelslid vloog de directeur aan. Tijdens de bijeenkomst 'verlieten sommige werknemers met tranen in de ogen de kantine'.[95] Bij de bezetting van het Nijmeegse computerbedrijf Tealtronic van 7 tot 12 januari 1977 was er 'heilige, niet meer te beteugelen verontwaardiging'.[96]

De reactie op de bekendmaking dat de in 1978 bezette biscuitfabriek Patria voorlopig open zou blijven was 'emotioneel. De tranen waren niet van de lucht'.[97] De bezetting van Douma en Wolf in 1980 maakte 'veel emoties los, vooral onder de vele vrouwen die erbij betrokken zijn'.[98] Het besluit geen steun te verlenen leidde tot 'grote verslagenheid en woede',[99] maar 'tussen hoop en vrees' bleef de stemming 'zeer strijdlustig'.[100] Het personeel van confectiebedrijf Union in Groningen toonde zich in 1980 'boos en teleurgesteld' over het uitblijven van steun. Een bezetter: 'Ik ben er kapot van. Tweeëndertig jaar heb ik hier gewerkt. […] Het is om tranen in de ogen te krijgen'.[101] De gemoedstoestand van de bezetters van Ford

91 'Directeur van Dam-Chips: "Jammer dat kredietkraan dicht gaat"', *De Telegraaf*, 22 augustus 1975.

92 'Personeel Dam Chips verzet zich tegen sluiting bedrijf', *De Waarheid*, 27 augustus 1975.

93 'Personeel bezet werf te Lemmer', *Leeuwarder Courant*, 21 september 1976.

94 'Grote verslagenheid onder personeel van Lemster scheepswerf', *Leeuwarder Courant*, 2 oktober 1976.

95 'Noordned-personeel legt zich neer bij ontslag 100 man', *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 januari 1977.

96 'Werknemers niet te houden bij bezetting Tealtronic', NRC *Handelsblad*, 8 januari 1977.

97 'Patriapersoneel huilt van blijdschap', *Algemeen Dagblad*, 18 november 1978; 'Tranen en opluchting. Patria blijft open', *Het Vrije Volk*, 17 november 1978.

98 'Kamerleden willen uiterlijk 1 januari duidelijkheid rond Kledingindustrie Haulerwijk', *Leeuwarder Courant*, 24 december 1980.

99 'Grote verslagenheid en woede in Haulerwijk', *Leeuwarder Courant*, 19 december 1980.

100 'Oliebollen en andere presentjes voor bezetsters Haulerwijk', *Leeuwarder Courant*, 2 januari 1981.

101 '"Wat is er dan nog te redden? Niks toch…"', *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 december 1980.

werd gekarakteriseerd met 'frustratie, bitterheid, wanhoop'.[102] Toen zij een door hun werkgever aangespannen kort geding wonnen, was er een 'uitbarsting van vreugde'.[103] Werknemers 'vielen elkaar in de armen en vakbondsbestuurder Henk Vos kon zijn tranen niet bedwingen'.[104]

Na de aankondiging van de sluiting van het Utrechtse staalbedrijf Demka in 1983 was 'de stemming op het bedrijf zeer verbitterd'.[105] De directeur werd 'bijna gemolesteerd. […] Een aantal personeelsleden kon zijn woede en teleurstelling niet onderdrukken en overlaadde de directeur met vloeken en verwijten'.[106] Een bezetting had geen resultaat. Op een 'emotionele' personeelsvergadering moesten 'teleurgestelde en verdrietige werknemers' concluderen dat alle acties om het bedrijf te behouden tevergeefs waren geweest.[107] Toen bleek dat Damen Shipyards de scheepswerf Wilton-Fijenoord in 1984 alleen wilde overnemen als er 1000 man zouden worden ontslagen, volgde een 'woede-uitbarsting' van het personeel.[108] Een overgrote meerderheid, 'sommigen met tranen in de ogen', besloot vervolgens tot bezetting (Figuur 5).[109] Ook dat de in 1991 bezette Amsterdamse sigarettenfabriek BATCO dicht moest 'lokte heftige emoties uit bij het aanwezige personeel, met tranen in hun ogen'.[110]

Deze journalistieke observaties en door journalisten opgetekende uitspraken van betrokkenen zijn verzameld uit het totale corpus van krantenartikelen over bedrijfsbezettingen. Dat journalisten de emotionele kant zo vaak en zo nadrukkelijk benoemden, is een teken dat die een onmiskenbare rol speelde in beleving van de bezetters. Het is moeilijk na te gaan of de gerapporteerde gevallen representatief waren voor alle bezettingen, maar zij geven er op z'n minst een indringend beeld van. Het verlies van werk werd gevoeld als een verlies van de werknemer als persoon, vandaar dat de strijd ertegen gepaard ging met zulke heftige emoties. Die drukten een grote morele betrokkenheid uit, niet alleen bij het werk zelf, maar ook bij de werkomgeving. Zij moeten worden gezien tegen de achtergrond van meer structurele *moral emotions* van enerzijds angst voor werkloosheid, anderzijds strijdbaarheid. Die was, zeker tot 1982 maar in mindere mate ook daarna, veel kenmerkender voor de Nederlandse arbeidsverhoudingen dan verondersteld in het zogenaamde poldermodel.

102 'Directeur Laurent zondebok in kort geding. Bonden bestoken Ford genadeloos', *De Telegraaf*, 1 juli 1981.

103 'Uitbarsting van vreugde na overwinning bij Ford', *De Waarheid*, 9 juli 1981.

104 'Bezetting Ford-Amsterdam met ceremonie opgeheven', NRC *Handelsblad*, 8 juli 1981.

105 'Demka snel dicht', *Het Vrije Volk*, 18 maart 1983.

106 'Directeur bijna gemolesteerd. Demka-personeel bezet het bedrijf', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 maart 1983.

107 'Emotionele personeelsvergadering. Werknemers Demka berusten in lot', *Algemeen Dagblad*, 19 augustus 1983; 'Demka-personeel geeft strijd op', NRC *Handelsblad*, 19 augustus 1983.

108 'Woede-uitbarsting bij Wilton Fijenoord na verklaring Damen', NRC *Handelsblad*, 12 maart 1984.

109 'Damen zet 2000 banen op het spel', *Het Vrije Volk*, 10 maart 1984.

110 'BAT gaat toch dicht', *Algemeen Dagblad*, 30 april 1991.

'De zaak is wanhopig, maar niet hopeloos. Anders zouden we niet aan deze actie zijn begonnen', zei ondernemingsraadslid Scheepers bij het begin van de bezettingsactie van Ford-Amsterdam in 1981.[111] In het algemeen speelde de inschatting van de kansen op succes een belangrijke rol in het besluit om tot bedrijfsbezetting over te gaan. Ik verwees in dit verband naar het element *hope* in de sequentie *anger>hope>action*. Bedrijfsbezettingen werden gevoed door een combinatie van woede en hoop, maar de strijdbaarheid van de bezetters had ook een eigen dynamiek. Na de mislukking van de Fordbezetting zei Scheepers: 'Door er zo tegen aan te gaan hebben de mensen bij Ford niet alleen gevochten voor hun werk, ze hebben ook hun eer en menselijke waardigheid behouden'.[112] De deelneemsters aan de eveneens mislukte bezetting van confectieatelier Douma en Wolf verklaarden tijdens de actie: 'Is alles straks toch voor niets geweest […] dan kunnen we tenminste zeggen dat we ons best hebben gedaan. Dan zijn we strijdend ten onder gegaan'.[113]

De bezettingsgolf tussen 1972 en 1982 kan moeilijk los worden gezien van het maatschappelijk klimaat van strijdbaarheid en verzet dat na de protestgolf van mei 1968 in Frankrijk ook Nederland had bereikt. Het strijdmiddel bedrijfsbezetting was in de meidagen in Frankrijk als het ware herontdekt en kreeg in de jaren daarna een vervolg.[114] Daar werd het, zeker in het begin, veelal geassocieerd met *autogestion* (arbeiderszelfbestuur). Het idee leefde sterk in de oorspronkelijk katholieke vakcentrale *Confédération Française Démocratique du Travail* (CFDT) en was via die weg mogelijk van invloed op de NKV-ers die het voortouw namen in de bezetting van Enka-Breda en andere bedrijven in Noord-Brabant.[115]

Hoewel er in Nederland eerder enkele kortdurende bedrijfsbezettingen waren geweest, met name van Wilton-Fijenoord in Schiedam in 1965 en Werkspoor in Utrecht in 1969, werd daarmee een nieuw type actie aan het bestaande repertoire van actievoerende arbeiders toegevoegd. Al meteen bij de Enka-bezetting was duidelijk dat het niet ging om de realisatie van maatschappijhervormende idealen als arbeiderszelfbestuur of meer zeggenschap in het bedrijf, maar om heel praktische doeleinden, namelijk de instandhouding van het bedrijf en het behoud van de werkgelegenheid. In Nederland was 80 procent van

111 'Directie blijft bij sluiting. Ford in Amsterdam bezet uit wanhoop', *De Volkskrant*, 26 juni 1981.

112 'Veel belangstelling voor Ford-tribunaal', *De Waarheid*, 19 november 1981.

113 'Ex-directeur: "Het heeft niets te betekenen"', *Het Vrije Volk*, 9 januari 1981.

114 Vigna, *L'Insubordination ouvrière*, 107-111; Andrée Hoyles, *Imagination in Power: The Occupation of Factories in France in 1968* (Spokesman Books 1973).

115 Zie voor de katholieke invloed op de bezettingsbeweging in Frankrijk: Étienne Penissat, 'Les occupations de locaux dans les années 1960-1970. Processus socio-historiques de "réinvention" d'une mode d'action', *Genèses* 59:2 (2005) 71-93. DOI: https://doi.org/10.3917/gen.059.0071.

▲

Figuur 5. Postende bezetters van scheepswerf Wilton-Fijenoord in Schiedam protesteren tegen het plan van Damen Shipyards om bij de overname 1000 man te ontslaan, 3 april 1984. © Nationaal Archief CC0. Fotocollectie Anefo, fotograaf Rob Bogaerts/Anefo. 2.24.01.05. http://hdl.handle.net/10648/ad36e5f6-d0b4-102d-bcf8-003048976d84.

de bedrijfsbezettingen daarop gericht. Dat de Enka-bezetting zoveel navolging vond, was in de eerste plaats een reactie op de massaontslagen en bedrijfssluitingen die in de jaren 1970 en 1980 vooral de industrie troffen. Hoewel er in tal van bedrijven specifieke oorzaken en aanleidingen zijn aan te wijzen, en er ook en in toenemende mate in de dienstensector bedrijven werden bezet, waren de bezettingsacties in macroperspectief vooral een begeleidingsverschijnsel van de de-industrialisering.

De woede en verontwaardiging over de aantasting van de werkgelegenheid, die een belangrijke drijfveer vormden voor de bedrijfsbezettingen in de jaren 1970 en 1980, kunnen worden beschouwd als een specifiek bij dit tijdperk van de-industrialisering horend 'emotioneel regime', gedefinieerd als een collectief, aan een bepaald tijdvak gerelateerd gevoelsleven. De de-industrialisering vernietigde niet alleen industriële werkgelegenheid op grote schaal, maar ook een bepaald type productiesysteem en arbeidsrelatie die als Fordistisch kunnen worden gekarakteriseerd.[116] Ingrediënten daarvan waren massafabricage, gecombineerd met vast, veelal levenslang werk voor voornamelijk mannelijke kostwinners. De bedrijfsbezettingen waren niet alleen een reactie op de ontslagen, maar ook op de teloorgang van dit soort werkzekerheid. Het was met name dit element dat de sterke emoties van de bezetters opriep. We kunnen spreken van een specifiek emotioneel regime, omdat het in het tegenwoordige neoliberale arbeidsbestel, waarin flexibiliteit en mobiliteit tot norm zijn verheven, niet meer leidend is in de gevoelens over de opheffing van bedrijven en het ontslag van werknemers. In de tijd zelf was een verzekerde, vaste baan zozeer de norm, dat het verlies ervan mensen tot in hun ziel raakte. De berichten daarover in de door mij geraadpleegde kranten leggen daar getuigenis van af.

Ad Knotter is emeritus-hoogleraar aan de Universiteit Maastricht en research fellow bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam, waar hij onderzoek doet naar de actiegeschiedenis van de vakbeweging in Nederland in de jaren 1960 en 1970. Enkele publicaties in dit kader zijn: 'Undermining the "Polder Model": Workers' Militancy and Trade Union Leadership in Four Dutch Wildcat Strikes, 1963-1970', *Historical Studies in Industrial Relations* 44:1 (2023) 43-61 en 'Unwanted Guests. Migrant Strikes in the Netherlands, 1961-1974: Hidden Histories of Resistance and Repression', *Journal of Migration History* 11:3 (2025) 258-290. Over vakbondsgeschiedenis publiceerde hij eerder: *Transformations of Trade Unionism: Comparative and Transnational Perspectives on Workers Organizing in Europe and the US, Eighteenth to Twenty-first Centuries* (Amsterdam University Press 2018). E-mail: ad.knotter@iisg.nl.

116 Zie bijvoorbeeld Daniel Watson, 'Fordism: A Review Essay', *Labor History* 60:2 (2019) 144-159. DOI: https://doi.org/10.1080/0023656X.2019.1537031.